

УДК 343.819.5(497.13)»1941/1945»

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.6022019.10>

Прегледни рад

Радослав Гаџиновић

Институт за политичке студије, Београд

УСТАШКИ КОНЦЕНТРАЦИОНИ ЛОГОРИ – СТРАШНА МУЧИЛИШТА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Сажетак

Одмах након окупације и проглашења НДХ, уз сагласност Хитлера и Мусолинија и под заштитом њихових трупа, усташе спроводе депортовање, хапшење, одвођење у логоре, као и масовна и појединачна убијања Срба, Јевреја и Рома – по расној и верској основи и комуниста по политичкој, без `обзира на националност због антифашистичке оријентације. Да би „озакоњено” спровели у дело, усташе су одмах формирале читав систем концентрационих логора: „Даница” у Копривници, Керестинец, Лепоглава, Госпић, Крушћица, Цапраг, Лоборград, Сисак. Јастребарско, Тење, Слана и Ђаково и највеће Јасеновац и Стару Градишку, са низом страстишта: Јадовно, Градина, Јебланац, Уштице, Млака и др. Сви су имали заједничку команду – Усташку надзорну службу (УНС) а од марта 1943. Главно равнатељство за јавни ред и сигурност. Први уред (одељење) УНС-а (политички) доносио је или потврђивао одлуке о логорисању, а Трећи уред (усташка обрана) под својом управом је имао све концентрационе логоре на територији НДХ. У ствари, то је био центар

одакле се руководило уништавањем људи, жена и деце. Многи функционери УНС-а и РАВСИГУР-а, чије је делатност била првенствено у вези са логорима, били су главни Павелићеви извршиоци у организовању и спровођењу усташких злочина. Њихова имена убрзо су постала појам страха и смрти. Посебно су се истицали: Еуген Кватерник Дидо, Вјекослав Лубурић Макс, Јурај Рукавина Јуцо, Божидар Церовски, Виктор Томић, Ерих Лисак, Љубо Милош, Анте Врбан, Виктор Гутић, Иван Херенчић, Мирослав Филиповић – Мајсторовић, Иван Матковић, Динко Шакић, Ивица Бркљачић, Хинко Пичили, Јаков Џал и много други.

Кључне речи: Срби, страдања, усташе, концентрациони логори, НДХ.

Систем логора у НДХ грађен је у принципу, по узору на нацистичке логоре. Планове за изградњу логора, према немачким изворима, сачинио је Макс Лубурић још у емиграцији. Након формирања НДХ Лубурић је упућен у Немачку, како би се боље упознао са организацијом логора. Заједничка карактеристика свих концентрационих логора јесте та, да они представљају најефикаснији систем насиља. Међутим, постојале су знатне разлике између усташких логора, с једне стране, и нацистичких са друге. Нацистички логори, након што су изграђени као део система, имали су двоструку функцију: у првом реду да се обезбеди јефтина радна снага за ризичне и тешко изводљиве пројекте и, друго, да се изолују противници система, по могућности преваспитају како би се створила идеолошко-политички хомогена заједница. Једна од мера у систему концентрационих логора састојала се у изазивању колективног страха, који је олакшао тоталну доминацију над људима. Нацистички логори били су под централном управом, а контролисани су од стране највиших партијских лидера. НДХ је у свој систем логора унела само овај последњи елемент, строго централизовано управљање. Наиме, логори у НДХ били су искључиво места за масовне егзекуције и ликвидације људи. У

логорима НДХ постојале су две групе заточеника: Срби, Јевреји и Роми, који су упућивани у логоре директно, као безвредан људски материјал, чак „штетан и сувишан” и индивидуални политички заточеници, као што су били комунисти, масони и југословени оријентисани Хрвати. Повремено су у логор довођени заробљени партизани и четници, али ретко, јер су Немци на територији НДХ имали своје засебне логоре.¹

Упућивање у логоре Срба, Јевреја и Рома отпочело је убрзо након формирања НДХ, а „законско” регулисање уследило је накнадно. На основу Изванредне законске одредбе, коју је потписао Павелић 26. јуна 1941. наређено је да се за Жидове одмах формирају заточеничка „збиралишта” под ведрим небом.² Неколико месеци касније донета је Законска одредба о упућивању одабраних особа на присилни боравак у сабирне и радне логоре. Истовремено донете су прецизне „Упуте за техничко уређење и организацију службе у логорима.” Овлашћење за оснивање логора дато је генерално Усташкој надзорној служби, а доношење одлуке о упућивању лица у логоре поверено је усташком редарству, као грани Усташке надзорне службе. Против ових одлука није било правног лека. Павелић је 20. јула 1942. године донео нову прецизнију Законску одредбу о упућивању лица у концентрационе логоре као и појединих чланова „обитељи особа, које саме или у заједници с оружаним скупинама нарушавају јавни ред и сигурност, или које угрожавају мир и спокојство хрватског народа.”³ Логори су, дакле, били „државне” институције НДХ са чврстом организацијом.⁴ Надлежност у односу на логоре поверена је Усташкој редарственој служби, односно њеном трећем уреду, на чијем је челу био најпре Мијо Бабић Ђовани, а од јуна 1941. Вјекослав Лубурић Макс.⁵

1 Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији 1941–1945, 1991...*, I том, Академија за дипломатију и безбедност и ИГАМ, 1. допуњено и проширено издање, Београд, 2008, стр. 353.

2 *Narodne novine*, 26. lipnja 1941.

3 Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији 1941–1945, 1991...*, I том, Академија за дипломатију и безбедност и ИГАМ, 1. допуњено и проширено издање, Београд, 2008, стр. 356-357.

4 AVII-NDH, K.170.reg.br.,28/12, Upute za tehnicko uredjenje logoa i organizaciju sluzbe u logorima.

5 Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији 1941–1945, 1991...*, I том, Академија за дипломатију и безбедност и ИГАМ, 1. допуњено и проширено издање, Београд, 2008, стр. 357.

1. УСТАШКИ ЛОГОРИ НА ТЕРИТОРИЈИ „НДХ”

Логор *Јадовно* добио је име по истоименом српском селу, а почео је са радом већ 11. априла 1941. године након што су убијени сви становници овог села. Заточеници овог логора убијани су тупим предметима, и то тако да најпре формирају живи ланац чврсто повезан, испред понора, па кад прва жртва у ланцу буде гурнута у понор, она редом повуче и све остале. У Југословенској енциклопедији наводи се да је у Јадовну убијено 35.000 Срба и Јевреја. Накнадна истраживања упућују на далеко већи број. Почетком јула 1941. формиран је сабирни логор и у Цапрагу, у некадашњем војном магазину, а био је намењен првенствено за српске православне свештенике и њихове породице. Логор је затворен септембра исте године.⁶ Августа 1941. формиран је у Сиску „пролазни логор за избеглице”, са одељењем за децу, које је функционисало све до почетка 1945. године. Управник логора био је Иван Стиер, а касније Мартин Бркић. О стању у овом логору најречитије говори извештај Заповједништва оружничке пуковнике из Сиска од 26. јула 1943. у коме стоји: „У оба логора нема воде за пиће, нема ни посуда за примање јела.”⁷ Кроз овај логор прошло је 7.000 деце. Само у прве две године умрло је 1.600. Последњи логораши, њих око 45, убијени су 4-5. маја 1944, непосредно пред ослобођењем овог града.⁸

Логор „Даница” у Копривници је први логор који су усташе формирале. Налазио се у просторијама некадашње творнице хемијских производа „Даница”. Основан је 29. априла 1941. Тога дана поподне стигао је први транспорт од око 300 људи из Загреба. Прве жртве били су Срби и Жидови, ухапшени на подручје Грубишиног Поља, Пакраца и Крижеваца. Након тога стизали су и транспорти из Бјеловара, Карловца, Огулина, Вараждина, Сарајева, Бијељине, Тузле

6 AVII-NDH, K.3125, reg.br.1/6-5

7 Санитарна секција V корпуса италијанске армије извршила је вађење лешева из плитких јама и њихову кремацију, како би се избегла епидемија, уз претходно одавање поште мртвима. У потресном извештају лекарске екипе констатује се да су жртве претходно стравично мучене. Извршена је ексхумација 791 особе, од чега 407 мушкараца, 293 жене и 91 дете од 5 до 15 година. Лешеве из дубљих јама нису вађени, као ни они бачени у море (Mirko Persen, *Ustaski logori*, Globus, Zagreb, 1990, str. 33)

8 Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији 1941–1945, 1991...*, I том, Академија за дипломатију и безбедност и ИГАМ, 1. допуњено и проширено издање, Београд, 2008, стр. 358.

и других места. На вагонима је обично писано „Покварено воће”. Први заповедник логора био је Мартин Немец, а од почетка 1941. Никола Херман, који је уједно био и усташки повереник за град и котар Копривницу. Обојица су се истакли по свирепостима. Немец и Херман примали су директиве и задатке од Еугена Кватерника, Мије Бабића и Мије Бзјака. У логор је долазио и министар унутрашњих послова Андрија Артуковић. Оснивање логора активно су помагали Немци. Они су заједно с Еугеном Кватерником средином маја 1941. дали Немцу задатак да пронађе посебно место за организацију још једног логора за смештај око 3.000 Жидова. Милан Радек у својој изјави пред окружним судом у Карловцу 28. августа 1951. каже: „За време мог заточења од 6. VI 1941. до 13. VII 1941. у логору `Даница` крај Копривнице била је смештена и група од 160 дечака – Јевреја између 14 и 18 година. Њима је речено да су позвани на 6-недељни рад, али након тих 6 недеља били су задржани и онда упућени на Паг, где су ликвидирани.” На основу неких извештаја управе логора и сведока заточених у „Даницу”, може се закључити да је кроз тај логор прошло више од 5.000 логораша.⁹

Логор Керестинец се налазио у ранобарокном дворцу Ердедијевих-бана Михаловића, 25 км од Загреба. Формиран је 18. маја 1941. Прву већу групу (25 ухапшених још у Краљевини Југославији) усташе су довеле 22. маја 1941. из затвора на Савској цести. У тој групи су се налазили: Божидар Ација, Огњен Прица, Отокар Кершовани, Дивко Будак, Андрија Жаја, Павао Марковац и други. Одмах иза њих доведена је друга група ухапшених током априла и маја 1941. Међу њима су били: Аугуст Цесарец, Иван Крндељ, Хуго Кон, Сима Црногорац и други. У Керестинцу је тада било затворено око 50 комуниста, смештених у свега четири собе. Довођењем комуниста из Травника, Винковаца и Загреба број затвореника се све више повећавао. Тих дана је у Керестинец доведена и већа група „адвоката Јевреја”. Из керестиначког логора одведена је 8. јула 1941. група у којој су били Божидар Ација, Алфред Бергман и други, које су усташе 9. јула стрељале „као зачетнике злочина” над усташким редарственим чиновником Људевитом Тилком.

9 Радослав Гаџиновић, *Насиље над Србима у XX веку - узроци и последице*, књ. 2, Еуро Book, Београд, 2017, стр. 133-134.

Између затвореника у Керестинцу и партијске организације у Загребу постојала је јака веза па је припремано бекство. Акцијом између 13. и 14. јула руководили су Дивко Будак и Андрија Жаја. Међутим, због недовољне координације Политбироа ЦК КПХ, Оперативног војног руководства ЦК КПХ, Месног комитета КПХ Загреб и, представника Коминтерне Јосипа Копинича, акција се није одвијала како је било предвиђено. У међувремену су алармиране усташке јединице, настала је општа хајка и потеря за онима који су побегли из логора у којој су погинула 23 логораша. Већи део је приведен одмах или наредних дана. Само их се 14 спасило. Од приведених су 44 убијена. После тога је логор Керестинец, практично, ликвидан.

Логор Слана на отоку Пагу формиран је 25. јуна 1941. и састојао се из два дела: у првом су били мушкарци, у другом жене и деца. У баракама, окруженим бодљикавом жицом, били су, углавном, Срби и Јевреји, допремани из логора у Госпићу. Усташе су их убијале у пределу Фурнаже и бацали у јаму и у Пашки канал. Ликвидацију логора усташе су започеле средином августа а трајала је неколико дана. Део интернираца је побијен код Фурнаже, већи број се утопио у мору, а око 3.000 Срба отпремљено је у губилиште Јадовно. У логору је остало око 450 Јевреја, мушкараца и жена, од којих су после неколико дана жене упућене у логор Крушчицу, а мушкарци делом у Јадовно, делом у Јасеново.¹⁰ Логор Слана је организовао Мијо Бабић, а командант је био Иван Девчевић, уједно и заповедник 13. усташке бојне, која је обезбеђивала логор. У ноћи између 19. и 20. августа усташе су напустиле логор Слану. Према процени, кроз логор је прошао око 16.000 лица.

Логор Крушчица налазио се на напуштеном Гутмановом имању, око 17 километара од Травника. Први транспорти логораша стигли су у Крушчицу од 28. августа до 1. септембра 1941. – око 1.000 особа, углавном Јевреја – жена и деце из логора на Пагу и Госпићу. Убрзо је допремљено више транспорта Јевреја из Босне и један транспорт српских жена и деце из Херцеговине. Почетком септембра 1941. број логораша достигао је 3.000, углавном Јевреја. Логораша су смештени

¹⁰ Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији 1941–1945, 1991...*, I том, Академија за дипломатију и безбедност и ИГАМ, 1. допуњено и проширено издање, Београд, 2008, стр. 65.

у две зграде по 80 особа у једну собу, док је већина стрпана у недовршене дрвене бараке. Лежали су у блату; за храну су добијали 3 до 4 кромпира у топлој води. Крајем септембра 1941. усташе су отпочеле са ликвидацијом и евакуацијом логора. Мушкарци су одведени у концентрациони логор Јасеновац, а жене и деца у логор Лоборград.

Логор у Лепоглави основан је још у Аустро-Угарској Царевини средином XIX века у просторијама самостана фратра Павлина. У периоду између 1920. и 1930. у лепоглавској казниони робијало је око 170 комуниста. Од средине 1939. казниона Лепоглава је претворена у концентарциони логор бановине Хрватске, који је априла 1941. Мачекова заштита предала усташама. Од тада је то усташка казниона Министарства унутрашњих послова, а 1942. је преузима усташка обрана на челу са Максом Лубурићем и поново претвара у концентрациони логор. Међутим, требало би нагласити да и није било неке разлике између усташких затвора и концентрационих логора. Први комунисти које су у већем броју и на једном месту усташе имале у својим рукама били су они који су се у тренутку проглашења тзв. Независне Државе Хрватске налазили у затворима и концентрационим логорима. Према томе, судбина је најпре задесила интернирце у Лепоглави. На издржавању робије у лепоглавској казнионици тада су били Радивој Давидовић, Гуште Шпрљан и још неколико комуниста осуђених претходних година. На присилном боравку било је 60 до 65 интернираца, на које се окомио усташки режим. Први је одведен у Загреб и стрељан Буда Борјан, а затим Сергеј Вуковић, Душко Мрдулаш и Раде Битанга. Тамо је убијен и инжењер Ловро Шперац Ренко. Из Лепоглаве су преостале интернирце одвели у Госпић и тамо их стрељали. У јамама Јадовна нестали су Мартин Франекић, Вид Михаљевић и други. Преостале су из Госпића пребацили у Јастребарско, затим, у логор „Даница”, а одатле опет у Стару Градишку. Ту су их усташе затворили у ћелије и осудили на смрт глађу групу од око 20 интернираца. Претежно су то били интернирци из Лепоглаве. Из групе су убијени: Мирко Буковец, Маријан Крајачић Шпанац, Јосип Антонини, Винко Аљиновић, Армандо Папарела, Никола Подруг, Антун и Јосип Треурсић, Иво Беневони, Анте Зорица, Звонко Ковачић и другу. Сплитски радник Перо Цецић провео

је четири године по разним усташким логорима. Доживео је и Јасеновац и Стару Градишку, а 1945. године поново се нашао у Лепоглави. Неки су, као Иво Сеџановић и Анте Фраменго, присилно одведени на рад у Немачку и преживели. Неколицина их је замењена за немачке и усташке официре. Међу њима су биле и Ружица Маркотић, Љубица Шаги, Богдеа Јадрешин и још неки. Тек понеки – као Марија Гржетић – успели су побећи. Ако је некоме истекла казна, а био је политички осуђеник, ишао је у други логор. Тако је Гуште Шпрљан по истеку робије пребачен у логор Стара Градишка. Но, логораши затвореници на своје ослобођење нису дуго чекали. Јуришем су их ослободили 14. јула 1943. борци 12. и 16. славонске бригаде у садејству Калничког НОП одреда. Коначна ликвидација логора у Лепоглави почела је средином априла 1945. када су лепоглавски заточеници пребачени у Јасеновац и тамо убијени, а мањи број ликвидиран у самом логору. Од око 1.300 лепоглавских логораша из тих транспорта спасило их се једва 40-ак. Команданти лепоглавског логора били су Љубо Милош, Мирко Матијевић и Никола Гаџић.¹¹

Логор Лоборград – Горња Ријека, био је смештен 10 километара од Златара на Калнику, у једном старом дворцу, који је служио као дом стараца. У септембру 1941. усташе су наредили да се испразни и у њега сместили 1.300 Јеврејки и Српкиња са малом децом. Тако је дворац претворен у концентрациони логор. Постојао је све до јесени 1942. када је ликвидиран. Већина Јеврејки је пребачена у логор Освјенћин, млађе Српкиње на рад у Немачку и Србију, а мањи број у концентрациони логор Стара Градишка.

Логор Ваково налазио се у напуштеном млину „Греди”, својини ђаковачке бискупије. Командант је био усташки заставник Јозо Матијевић. Прва група од око 1.500 логораша Јевреја – жена и деце из Славоније – доведена је у логор 5. децембра 1941. У почетку унутрашњу управу у логору обављала је жидовска вероисповедна општина у Осијеку, а 29. новембра 1942. преузела га је УНС(усташка надзорна служба) тј. његово Треће одјељење – усташка обрана. Од тада почиње трагична судбина јеврејских, а у мањем броју и српских жена

¹¹ Антун Милетић, *Усташка фабрика смрти 1941-1945*, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1988, стр. 68-69.

и деце. У марту 1943. било је око 3.000 логорашнице и деце. Тада је из концентрационог логора Стара Градишка пребачена група од 1.066 јеврејских жена и деце. Међутим, група је била заражена трбушним тифусом – пегавцем који је за 6 месеци постојања логора покосио више од половине. На ђаковачком гробљу сахрањено је 566 лица, од тога 75 деце. Између 15. јуна и 15. јула 1942. усташе су у три групе од 800 до 1.000 жена и деце пребациле у концентрациони логор Јасеновац и тамо ликвидирале на стратишту Градини, док су мањи број задржале и после отпремиле у логоре Немачке. Ликвидирањем јеврејских жена и деца руководили су Јозо Матијевић и Макс Лубурић.¹²

Логор Тење крај Осигека формиран је јуна 1942, где у згради творнице коверата „Марса Мил“ логорисано 3.000 људи, жена и деце. Ту су провели око два месеца, а 15. августа 1942. отпремљен је један транспорт од око 1.000 лица, већином деце, у концентрациони логор Освјенћин. Други транспорт је отпремљен 18. августа 1942. у логор Јасеновац. Крајем августа 1942. довршена је коначна депортација свих заточеника у логор Јасеновац и логор Горња Ријека, где су уморени.¹³

Логор у Сиску био је смештен у стаклани Теслић, основној школи у Новом Сиску, солани Рајс, зградама Југословенског сокола и женског самостана „Св. Винко“. Формиран је 3. августа 1942. одмах после офанзиве на Козари, кад је доведен велики број старца, жена и деце. Постојао је логор за одрасле, а посебно за децу која су одвајана од родитеља. Млађе логораше су преузимали Немци и слали у Немачку на рад, а старији људи и жене одвођени су у логор Јасеновац и Стару Градишку. Услови под којима су живела деца били су неподношљиви, а највише их је помрло од разних болести. Дечји логор у Сиску ликвидирао је 8. јануара 1943. одвођењем двадесетак деце у Загреб.

Логор Госпић – Јадовно настао је тако што су усташе одмах по проглашењу НДХ запоселе казниону окружног суда у Госпићу и у њу и овчје шупе од јуна 1941. почели затварати Србе, Јевреје, комунисте и антифашисте као политичке

¹² Радослав Гаџиновић, *Насиље над Србима у XX веку - узроци и последице*, књ. 2, Ево Book, Београд, 2017, стр. 137-138.

¹³ Исто, стр. 139.

противнике. Та казниона је претворена у концентрациони логор Госпић, са стратиштем Јадовно на Велебиту. Дневни капацитет концентрационог логора Госпић био је 2.000-3.000 логораша (људи, жена и деце). Да би се омогућио прилив ново логорисаних, усташе су свакодневно одвозиле људе у логор Слана на острву Пагу (према процени, кроз њега је прошло око 16.000 лица). Остале су везали у ланце и жице и у групама од 200 до 400, пре и после подне одводили на стратиште Јадовно, удаљено ок 20 км од Госпића. Масовни прилив логораша отпочео је јула 1941. и трајао све до половине августа 1941. године. Почетком јула 1941. УНС доноси одлуку да се више нико не шаље у концентрациони логор „Даницу” у Копривници, већ да се Срби, Јевреји и комунисти у групама „упућују у концентрациони логор Госпић”. У вези с тим Равнатељство усташког редарства у Загребу издало је окружницу да се Срби и Јевреји морају одмах отпремити у „концлогор Госпић”. За том одлуком следиле су и одлуке осталих равнатељства усташких редарстава широм НДХ. Колико је недужних људи убијено у концентрационом логору Госпић и његовом стратишту Јадовно до 21. августа 1941. тј. до његовог укидања, тешко је тачно утврдити, јер су многи документи уништени. Због тога се о броју убијених, углавном, имају различите процене. У једној од њих и од јула 1942. пише да је само у августу 1941. у Госпићу убијено 18.000 логораша, а у другој усташкој изјави из истог периода да је логор Госпић прогутао 28.500 душа. Према изјавама преживелих логораша, датих 1942. године, а и у послератним публикацијама, број убијених је 30.000 до 48.000. Логор Госпић, због италијанске окупације демилитаризоване зоне, усташе су морали на брзину преселити. Последњи логорашаи који нису стигли на ред да буду убијени пребачени су у августу преко Јастребарског у новоформирано концентрациони логор Јасеновац, а неки и у концлогор Крушчицу крај Травника.

Логор Раб је формиран на острву рабу на основу наредбе команданта 2. италијанске армије Роате (*Roatta*) 7. јула 1941. године. Логор је обезбеђивао око 2000 војника и 200 карабињера. Могао је да прими око 10 000 затвореника (6000 места под шаторима, а остала су била откривена). Повремено је било и више затвореника него што је био његов капацитет

(новембра 1942. године било их је 13 000) Потом се број смањио и пред капитулацију Италије је у овом логору било 5000 затвореника. Логор је био смештен на мочварном тлу, па је поред лоших хигијенских услова и то био узрок разних болести, од којих је умрло 4000 лица.¹⁴

2. ЈАСЕНОВАЦ - НАЈЗЛОГЛАСНИЈИ УСТАШКИ ЛОГОР У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Логор Јасеновац је основан у другој половини 1941. године. Кроз њега је прошао велики број затвореника ау њему је ликвидиран највећи број људи у Југославији. Усташе су овај логор називале радним, а у штампи „НДХ” је ширена вест да ће се затвореници из овог логора употребити за већ одавно планирано исушење Лоњског поља, које је због изливања оближњих река Саве, Лоње и великог Струга било већ под водом.¹⁵ Највећи је био логор Циглана. У њему је почињено највише злочина. Због терена на коме се логор налазио, јаке ограде од цигле и бодљикаве жице, којима је логор био опасан, и усташког обезбеђења, нико није могао да побегне из логора. Непосредни организатор свих ових логора био је Вјекослав Лубурић Макс, а први заповедник логора Циглана - усташки поручник Јозо Матијевић, а затим су били Љубо Милош, Ивица Матковић, Мирослав Филиповић-Мајсторовић, Ивица Бркљачић, Хинко Пичили и други. Први затвореници у логор су доведени после доношења законске одредбе од 25. октобра 1941. године, о упућивању непоћудних у сабирне логоре. Највише је било Срба, Јевреја и Рома. Архивски материјали о логору нису сачињени, па се тако тешко може утврдити колико је људи кроз логор прошло, па и колико их је убијено. Из материјала комисије за утврђивање ратних злочина почињених од стране окупатора и њихових помагача помиње се цифра од 600 000 до 700 000 лица, која су кроз логор прошла и да их је скоро толико убијено. Људи су ликвидирани на разне начине: стрељањем, убијањем маљевима, клањем а велики број је умро од болести задобијених услед тешких услова живота. Прво

14 Радослав Гаџиновић, *Насиље над Србима у XX веку - узроци и последице*, књ. 2, Ево Book, Београд, 2017, стр. 138-140.

15 Антун Милетић, *Усташка фабрика смрти 1941-1945*, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1988, стр. 70-76. и 524.

масовно убијање извршено је у новембру 1941. године, када је убијено 8000 људи. У току 1942. године масовна стрељања су вршена у Великој Кошутници. Један број затвореника је само пролазио кроз логор и одмах вођен на стрељање. На овај начин је у току 1942. године ликвидирано 50 079 лица. То су углавном били заробљеници са Козаре. Изгледа да је највише стрељано у току 1943. године – око 280 000 лица. Вршена су ископавања која је организовао Спомен-музеј Јасеновац, и утврђено је да се само на једном месту на десној обали Саве налази око 380 000 костура. На основи транспортних листа којима су затвореници допремани, као и на основи прегледа пописа становништва са територија са којих су затвореници довођени утврђено је да је логор доведено преко 500 000 лица, но убијено је свакако много више.¹⁶

Оснивач и први командант логора Вјекослав Лубурић и сам је учествовао у ликвидацијама заточеника. Логор се састојао од пет јединица обједињених заједничком командом: Логор I Брочице, логор II Крање, логор III Циглана, логор IV Кожара, и женски логор Стара Градишка.¹⁷ СТАРА ГРАДИШКА – „ЈАСЕНОВАЧКИ ЛОГОР V” претворен је од казненог завода Аустро-Угарске и Краљевине Југославије, а затим завода Министарства унутрашњих послова НДХ, крајем 1941. и почетком 1942. у концентрациони логор. Његов званични назив је „Усташка обрана, Заповједништво сабирних логора Стара Градишка”. Мушки логор чиниле су зграде бивше казнионице. У њему су се налазиле просторије заточеника смештене у некадашњој тврђави, са широким ходником затвореним железним решеткама. У дворишту је била новоподигнута зграда за радионице. У том старом делу некадашњег затвора,

16 Усташки повереник Пера Берковић октобра 1942. године срушио је две православне цркве, покатоличио 800 Срба, а целокупно становништво Црквеног Бока отерао у концентрациони логор у Јасеновцу, за што га је Павелић одликовао високим одликовањем “Реда за заслуге – велеред са звијездом”. Следеће масовно убиство српског становништва било је 6. маја у Благају на Кордуну, када је убијено 5.000 људи, а 11. маја у Глини је усмрћено клањем 300 Срба. Од маја до 22. јуна усташки терористи убили су 160 свештеника, занатлија, јавних и културних радника, а након месец дана усташе су ухапсили и ликвидирале још 500 Срба из Мостара (*Лексикон Народноослободилачког рата и револуције у Југославији 1941-1945, Прва књига, Народна књига, Београд, Партизанска књига, Љубљана, ООУР Издавачко публицистичка делатност, Београд, 1980, стр. 523-524.*)

17 Према неким изворима и изјавама у логору Брочице и Крање од 21. августа до 15. новембра 1941. године убијено је 8000 до 12 000 логораша (Антун Милетић, *Усташка фабрика смрти 1941-1945*, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1988, стр. 76-77.)

а затим логора, смештени су били углавном Јевреји и Срби. На горњем спрату биле су тзв. Спаваонице и амбуланта. Поред ове зграде налазила се тзв. „К” настамба, па усташка болница, а у подруму најгора мучилишта. Цео тај простор, у којем су се налазили млин, пекара и неке радионице, месница, млекара, стаје, свињци и др. Поред зграде заповедништва логора била је католичка црква. На другој страни од улаза у мушки део логора је био улаз у Кулу. У Кули су боравиле жене, а у марту 1942. усташе су одвеле жене заточенице – по народности Хрватице – у такозвани хрватски женски логор, тј. у 5-6 старих зграда постојеће казнионе. У самом почетку био је предвиђен за „непоћудне” за усташку НДХ – Хрвате и Муслимане, али то није остварено пошто су у њега већ јануара и фебруара 1942. почели трпати поред комуниста и антифашиста (без обзира на националност), а у складу с политиком геноцида – Србе. Јевреје и Роме (највише жене са децом). Логор у Старој Градишки био је једно од највећих мучилишта и губилишта свих родољуба. У њему су усташки злочинци примењивали такве методе масовног уништавања мушкараца, жена и деце, које по злочинима једино могу да се упореде Треблинком (нацистички логор у Пољској-активиран током Другог светског рата). Од почетка се у Старој Градишки масовно умирало од глади, пегавог тифуса и тешких физичких радова. Посебан поступак примењиван је на чланове антифашистичких организација. Њих су усташе затварали у ћелије и остављали без хране и воде до смрти. На тај начин убијено је на десетине комуниста. У делу логора званом „Кула”, где су усташе масовно клале, било је уређено специјално мучилиште.¹⁸

„Кула” смрти, како су је сами кољачи, звали, била је зграда за жене и децу, које су, углавном убијали глађу. Ту су жене добијале храну само четири пута месечно, без воде. Било је дана кад је из ове зграде изношено по 30 до 40 лешева. Само септембра и октобра 1943. умрло је од глади 350 жена. У женском логору су из утроба жена вадиле децу и разбијали их о зидове, док су старију хватали за ноге и пред очима мајки их на исти начин убијали. Било је то највеће задовољство усташких

18 Владимир Дедијер и Антон Милетић, *Протеривање Срба са огњишта 1941-1944*, 2. изд., Просвета, Београд, 1990, стр. 46-47.

кољача. У ћелијама за клање, убијање и мучење, усташе су саградили посебне канале за одвођење крви својих жртава.

Али, пошто је жртва у логору било много (усташе су их свакодневно доводили), нису стизали да их све покољу. Зато би их често одводили до Саве, везивали им око врата цигле и потапали их у реку. Велике групе затвореника одвођене су из логора у оближња села Јабланац, Бистрица и Млаку, где су их убијали маљем над ископаним ракама. У логору Стара Градишка лета 1942. угушено је плинком преко 600 деце. Најмасовнија убиства у овоме логору догодила су се у време када је командант логора био усташки сатник Мирослав Мајсторовић, бивши фратар Мирослав Филиповић. Поред крвавог Гагра, познати по зверствима били су и Стојчић, Ченан, Вуковић, Руњаш, Џогић, Орешковић, Милош, Матковић, Врбан, Гаџић и други, као и усташкиња Маја Буџон, која је уживала у клању управо жена и деце. У непосредној близини Старе Градишке налази се велико логорско гробље, где су, у почетку жртве закопавали. На овом гробљу налази се преко 6.000 гробова, што је само мали део убијених. Касније су злочинци, попут оних у Јасеновцу, све убијене бацали у Саву. Разлика је била у томе што су усташе у Јасеновцу жртвама на Сави парале трбухе како их вода не би избацивала на површину.¹⁹

Јасеновачки логор званично је квалификован као „сабирни и радни”. Капацитет логора износио је у просеку 3-4.000, а сав вишак заточених лица био би ликвидираан одмах као сувишан.²⁰

Стратишта су се простирала на широком простору на десној обали Саве, од Дубичких кречана до села Градина. Ту је побијено, према стручном истраживању 360.000 заточеника. Убијање је вршено и по околним шумама. Уштица, на левој обали Саве, низводно од Јасеновца, убраја се међу највећа стратишта. Термичка средства убијања уследила су нешто касније, када се због масовног довођења нових заточеника није могао другачије обавити „радни” задатак. Спаљивани су лешеви, али и живи људи у омањим просторијама или у „специјалним тунелима”. О томе говори запис др Самуела

19 Исто, стр. 48.

20 Никола Николић, *Јасеновачки логор*, Накладни завод Хрватске, Загреб, 1948.

Пинта, који је игром случаја остао жив: “Убијали су их на тај начин да су жртвама ножем распарали трбух и ударали их маљевима у главу, а понекад још живе бацали у воду. Понекад су мртве спаљивали у великим пећима циглане или керамике. У ове пећи су често бацани живи људи, јер усташе нису стигле да их поубијају – а дешавало се да су усташе хтеле установити капацитет тих пећи ако их ложе људима, уместо обичним горивом, па су стога спалили више само маљем омамљених заточеника.²¹ Изградњу ових пећи пројектовао је и њима руководио инг. Хинко Пићили (*Hinko Piccilli*). Према казивању др Зеца, иначе заточеника логора, један полупијани усташа се хвалио „да је прошле ноћи постигао свој рекорд и убио 1.152 жртве”, а онда је „тражио од љекара ињекцију морфија, јер су га прогонила лица побијених.”²² Други заточеник сведочи о касапљењу људи ножевима: „То је усташким кољачима приређивало таква садистичка задовољства, да су од одушевљења понекад са уживањем пили крв својих жртава или облизивали кржаве ножеве. „Било је случајева да су поједини кољачи нервно оболели, и на крају и сами трагично завршили. Формирање посебних концентрационих логора за децу, представља јединствен пример у историји, а тај бестијални чин карактерише НД Хрватску.

Усташе су према деци са Козаре далеко превазишле своје учитеље. Постоје бројна сведочанства о масовном страдању деце у усташким логорима на територији тзв. НДХ. Као млада девојка логораш Мара Вејновић-Смиљанић која је била у логору Стара Градишка јуна 1942.године доживела је агонију деце у логору. Њена сведочанства говоре о ужасном љуском болу, јаду, патњи и немоћи, кад су мајкама усташе на силу узимале и одводиле децу: „*Потом су децу убацивали у логорску зграду. У поједине собе сатјеривали би и по педесеторо дјеце, која су у тај простор могли стати једино у усправном положају. Неколико опатица (часне сестре) ишле су од собе до собе са неком текућином у кантицама и кистовима мазале дјеци уста. Говориле су да је то текућина за ублажавање жеђи. Међутим, послѣје неког времена дјеца су почела да се превијају од болова...а њихове усне биле су*

21 Арх.Јевр.ист.муз. К. 22-2а, рег.бр. 2960, 2/6, стр. 512.

22 Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији 1941–1945, 1991...*, I том, Академија за дипломатију и безбедност и ИГАМ, I. допуњено и проширено издање, Београд, 2008, стр. 359.

живе ране. Умирала су у најтежим мукама и вапајима. То је трајало данима.” Јасеновачко стратиште,²³ које се од Крапља до Старе Градишке, простире на простору од 210 квадратних километара, прогутало је више од 10.340 дечака и девојчица чија су имена до сада утврђена од тога 5.683 су била деца са Козаре. Врхунац дечјег страдања достигнут је када су одлуком Анте Павелића и Андрије Артуковића, 12. јула 1942. године основана три посебна логора „за одгој и преваспитавање” партизанске деце.²⁴

Првих дана априла 1945. усташе су донеле одлуку да ликвидирају логор Јасеновац–Стару Градишку, тј. да побију све, уклоне трагове четворогодишњег масакра и логор поруше до темеља. Постепено су преселили логораше из Старе Градишке и Лепоглаве, уз пут извршили масовна убојства, да би 20. и 21.IV 1945. пришли коначној ликвидацији логораша и логора Јасеновац. Преостали логораша, њих 1.073, осетили су да им прети сигурна смрт, те су одлучили да дигну устанак у логору, да провале из зграде у којој су били такоређи заковани и да голоруки поведу борбу на живот и смрт. Око 600 логораша „Циглане” су 22. априла 1945. уз поклич „другови напред”, прикупили и последњи атом снаге и напали усташке стражаре и јурнули ка излазним вратима и реци Сави. Кроз ватру куршума пробили се њих 75, док су сви остали у општем јуришу изгинули, а остале који нису учествовали у устанку усташе су побили. И логораша „Кожаре” 22.IV 1945. навече повели су борбу на живот и смрт и од њих 167, свега се спасло 11 логораша. Коначно, 23/24.IV 1945. у завршним борбама за ослобођење Југославије, јединице 2. југословенске армије заузеле су логор Стару Градишку, а 2. маја 1945. јединице 1. југословенске армије ушле су у разрушени и спаљени логор и место Јасеновац.²⁵

У логору је било више покушаја бекства и побуне иако су одмазде усташа након тога биле ужасне. У зору 23. априла

23 Антун Милетић, *Усташка фабрика смрти 1941-1945*, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1988, стр. 79.

24 Проф. др Александар Раствојић, „Седамдесетогодишњица битке на Козари“, Зборник радова, *Козара споменик нашег памћења*, Организациони одбор за обележавање седамдесетогодишњице битке на Козари, Београд, 2012, стр. 48-49.

25 Владимир Дедијер и Антон Милетић, *Протеривање Срба са огњишта 1941-1944*, 2. изд., Просвета, Београд, 1990, стр. 46.

1945. године тридесет тројици логораша пошло је за руком да се пробију из пакла, док је око 2.000 логораша погинуло приликом јуришања на усташка митраљеска гнезда. Другог дана погинуло је око 200 логораша у “кожари” у селу Јасеновац када су покушали пробој из логора, а спасила су се само четири логораша. Почетком 1945. године усташе су почеле да руше логор и уклањају трагове злочина. Ископаване су масовне гробнице, лешеве посипани бензином и спаљивани, минирали су све зграде, а када су јединице Југослаvensке армије ушле у Јасеновац крајем априла 1945. године затекли су само згаришта и рушевине. Др Јосип Риболи је 28 маја 1945. године о злогласном логору Јасеновац написао: *“Шта је логор Јасеновац, то до данас нитко тко није имао несрећу да у њему буде, не зна. Људи који данас у новинама читају поједине приказе, вјерују да се којешта претјерује. Зато ја, пријенеголи почнем да о тим страхотама причам, изричито истичем: о Јасеновцу се не може претјеривати. То су такве страшне ствари, такве грозоте да онај тко их није доживео неће моћи да схвати, а онај који је прошао Јасеновац где је смрт вребала на сваком кораку, у свакој минути дана и ноћи, где је сваки усташа могао да убије хиљаде и хиљаде људи и да за то никоме не полаже рачуна, питаће се како је и сам из тог пакла извукао живу главу.”*²⁶

Треба дати одговор на питање - зашто је злогласни логор у Јасеновцу “чуван” до 30. априла 1945. године само девет дана пре него што ће свет прогласити дан победе. Непристрасан одговор на ово питање је веома значајан. Историчари треба да одговоре да ли је заиста Јосип Броз чувао логор у Јасеновцу до последњег робијаша? Међутим, попис жртава Јасеновачког логора не постоји, јер су картотеку уништили усташе 1941. до 1945. године, а велики број логораша је убијен још пре оформљене картотеке. Година 1944. била је за НДХ година најтежих искушења и оптерећења – завладала је опште несигурност у земљи, хаос у саобраћају и недостатак основних прехранбених производа. Невероватно, али је истинито, да су погроми и тад настављени. Берлин је енергично захтевао од посланика Зигфрида Кашеа да интервенише код хрватских

26 Радослав Гађиновић, *Насиље над Србима у XX веку - узроци и последице*, књига Друга, Evro Book, Београд, 2017, стр. 151-152.

власти да се спречи дивљање остатака 13. СС „Ханцар” дивизије, али је све било узалудно. У логорима су масовно ликвидирани затвореници и спаљивањем брисани трагови злочина. Организоване су заседе које су сачекивале групе Недићеве страже, четника или присталица Љотића, који су се повлачили на запад пред наступом партизанских јединица. Сви су убијани без милости, и поред споразума који је постигнут са немачким окупационим снагама и Павелићевог обећања да ће им бити омогућен слободан пролаз. Ови последњи злочиначки трзаји изазвали су буру протеста и огорчења и самог Берлина. Рибентроп (*Ulrich Friedrich Wilhelm Joachim (von) Ribbentrop*) је лично наложио посланику у Загреб да одмах преда Павелићу протестну ноту. У строго поверљивом Рибентроповом телеграму наводи се следеће:

-23. и 24. новембра 1944. усташке банде код Јасеновца зауставиле су транспорт (*Feldzeretts 615*) рањеника, из вагона, под претњом оружјем, извукли рањене српске добровољце и затим их поубијали.

-7. децембра 1944., 36 официра – српских добровољаца, који су се борили на страни немачких снага, насилно су извукли из немачког транспорта на загребачкој железничкој станици и поред протеста немачког војног представника који их је службено пратио за Ријеку, одмах у близини саме станице побијали. У телеграму се наводе и други злочини уз категоричан Рибентропов захтев да се одговорна лица егземплярно казне и да Поглавник предузме хитне мере да се слични поступци не понове.²⁷ Рибентропов протест није уродио плодом. Херман Нојбахер (*Hermann Neubacher*) је са огорчењем известио Врховну команду за Југоисток и министра иностраних послова, да је усташка бригада из Копривнице, и поред жестоког противљења тамошњих немачких власти, 18. децембра 1944. мучки поубијала транспорт од 140 рањених Ђујићевић четника.²⁸

Многобројни су немачки извештаји о злочинима којима су исписиване последње странице историје НДХ. Србофобија је имала примат над идеолошким опредељењима. У Сиску

27 Смиља Аврамов, *Геноциду Југославији 1941–1945, 1991...*, I том, Академија за дипломатију и безбедност и ИГАМ, 1. допуњено и проширено издање, Београд, 2008, стр. 345-347.

28 ZNOR, T.V. knj. 32. str. 91, Izvjestaj oruznicke postaje Vojnic, od 5. X 1941.

је 4. маја 1945. убијено и бачено у Саву око 500 Срба, само неколико часова пре но што је град ослобођен.

Концентрациони логор Јасеновац је практично престао да постоји 2. маја 1945. године када су у Јасеновац ушле јединице Југословенске армије. Оправдано се поставља питање како је ова фабрика смрти радила тако дуго после ослобођења Београда 20. октобра 1944. године и пола територије Југославије. Када су јединице Југословенске армије ушле у Јасеновац затекли су поред стравичног призора, разрушене објекте, делове сачуваног оградног зида са стражарницама – осматрачницама, оштећену циглану, зидине електричне централе, столарије, пилане, као и друге објекте са обореним улазним вратима. Доста објеката било је могуће обновити и поправити, а део конзервирати и очувати, као што је то урадио цивилизовани свет у Европи – у Пољској и Немачкој, и тако сачувати аутентичност једног злогласног места да послужи као опомена да се Јасеновац више не понови.

Када се детаљније анализира усташко насиље и жртве у Јасеновцу, поставља се питање дали је НОВ могла ослободити логораше из Јасеновца. Такође, поставља се питање зашто Јосип Броз Тито није никада посетио Спомен-подручје Јасеновац и одао пошту палим жртвама у Јасеновцу, а обишао је многа друга спомен обележја. Објашњење се може наћи и у политици људи на власти у Хрватској, његових блиских сарадника Хебранга, Крајачића, Бакарића, научника и научних институција из Хрватске, који су протурали тезу да то није био концентрациони логор, да у њему није вршен геноцид или да је био незнатан, да је број убијених десетоструко увећан, те да је у њему настрадало највише Хрвата и комуниста – антифашиста, а не невиних Срба, Јевреја и Рома, да се не знају ни имена ни презимена убијених – која нису утврђена. Чак су тврдили да су у Јасеновцу настрадали четници и четничке фамилије. Дакле, реч је о једној континуираној политици власти у Хрватској којој је Тито веровао, али је сам у то био убеђен, што би историчари требало да утврде, али му свакако то историја никада неће опростити.²⁹ Немачке јединице су коначно кренуле у повлачење због претње да се англоамеричке

²⁹ Антун Милетић, «Историја неће опростити» у фелџону Политике *Јасеновац – концентрациони логор*, наставак бр. 8 од 24. фебруара, 2008.

и совјетске снаге не споје у Аустрији и заробе их. Овај захват Брозових војсковођа је Србију коштао око 13 500 њене деце, старости углавном од 17 до 22 године, која нису стигла да иза себе оставе свој пород. Истовремено, у низу акција које су имале за циљ сатирање српског народа спада, у првом реду, и Јасеновац. Београд су немачке трупе напустиле 20. октобра 1944. године. И док су војни, државни и партијски врх славили по Београду и Србији, у Јасеновцу су Хрвати, посебно интензивно сатирани, на најзверскије начине, српски живаљ све до 22. априла 1945. године. Ако је у Јасеновцу у времену од 1. септембра 1941. до 22. априла 1945 – за 1.330 дана поубијано око 700.000 људи, онда је од 20. октобра 1944. до 22. априла 1945 – за 184 дана убијено најмање 97.500 људи. Месни комитет КП у Јасеновцу је тада извештавао 6. корпус да су Јасеновачки логор непосредно и посредно обезбеђивале: 1. бојна 380 људи; 2. бојна 700 људи; новачка бојна 1.200 људи; домобрана 80 људи; стројнички сат 120 људи; стражарски сат 200 људи; логорски сат 40 људи; Јабланац 800 усташа; Млака 60 усташа; Кошутарица 80 усташа, Укупно 3.660 људи.³⁰ Тој снази било је од помоћи и 80 Немаца и 972 необучене и ненаоружане деце од 14 и 16 година из Новачке бојне. Тада је ЈА располагала са артиљеријом и авијацијом. Крајње је лицемерна теза да Јасеновачки логор није нападан да не би били поубијани логораша. Према извештају управе логора номинални капацитет логора био је неограничен, а у њему се 22. априла 1945. налазило око 1.200 логораша. Из логора их је избегло 86. Остали су на најсвирепији начин ликвидирани, а да ни један једини метак није испален да би логор био ослобођен. У Јасеновачки логор су војници Југословенске армије ушли тек неколико дана пошто су усташе напустиле логор и само неколико дана пре немачке капитулације. Свакако је за размишљање како је могуће да бар авијација није својим дејствима омогућила заробљеницима да избегну преко Саве у Босну. Зар авионима није било могуће да се убади оружје и тако помогне бекство заробљеника. А баш тада је шест дивизија (9,29,19,30, 31 и 43) било на путу ка Трсту. Још једном је Јасеновац био заобиђен. Тршћанска операција је почела 29.

30 Др Животије Ђорђевић, *Сатирање српства у 19. и 20. веку*, Том 3, Драслар Партнер, Београд, 2012, стр. 223.

априла 1945, а и тамо је, због сулудог покушаја да се и Трст прикључи Хрватској, живот изгубио велики број бораца НОВ.³¹

3. ЈЕДИНИ ЛОГОРИ ЗА ДЕЦУ У ЕВРОПИ БИЛИ СУ У „НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТСКОЈ”

У *Горњој Реци* код Крижеваца био је један од првих логора за децу под управом усташке Надзорне службе кроз који је прошло 400 деце са Козаре. Током 1942. године у овом логору 200 деце је умрло, 50 најтеже оболелих преузето је Црвени крст, и разместио их по загребачким болницама и прихватилиштима. Сви они су умрли. Остала деца су пребачена у карантин дечјег логора у Јастребарском који је био под покровитељством часних сестара конгрегације Св. Винко Паулски и управом злогласне Берте Пулхерије. Кроз логор је прошло 3.336 деце. Највећи дечји логор „Прихватилиште за дјецу избјеглице” налазио се у Сиску и био под покровитељством „женске лозе” усташког покрета. Кроз Сисак је прошло 6.693 деце, од којих је за три месеца, умрло или убијено 1.600 девојчица и дечака. Већина деце била је из козарских општина: Дубица, Приједор и Градишка. О страдањима деце у овом логору постоје бројна сведочанства. Др Велимир Дежелић, функционер Црвеног крста Хрватске, 3. септембра 1945. године, пред комисијом за утврђивање ратних злочина говорио је о страшним мукама кроз које су пролазила деца која су била затворена у овом логору: „Најзлогласнији је дјечји логор у Сиску. Силом одвојену дјецу од родитеља усташе су затварале у просторије заражене пјегавцем. Сем тога Антун Најжер, лијечник и једно време управник логора, православну дјецу је ликвидирао затрованим ињекцијама...” Говорио је и о силовањима која су усташе вршиле над малим девојчицама. Сазнавши за страшну судбину деце по логорима загребачке патриоте, људи који се нису мирили са усташким покретом, комунисти и родбина из круга угледних грађана, организовали су у лето 1942. године једну од најхуманијих акција спашавања деце. Захваљујући пожртвованости здравственог особља, Црвеног крста и више стотина породица из Загреба и околине учињено је све да се заустави масовни помор деце. Ризикујући своје животе, ови

31 Радослав Гаџиновић, *Насиље над Србима у XX веку - узроци и последице, књига Друга*, Evro Book, Београд, 2017, стр. 156.

људи успели су да од усташа истргну 12.626 деце. Из Старе Градишке, Јасеновца и Млаке извучено је више од 6.000 малишана са Козаре.³²

У Јастребарском и у Горњој Ријеци, у близини Крижеваца постојали су такви „специјализовани” логори, или како су их већ звали: „Сабиралишта за дјецу избјеглица”. У појединим логорима постојала су специјална одељења за децу, као на пример у Сиску. Дечији логор у Јастребарском био је под надзором часних сестара конгрегације св. Винка, а у Горњој Ријеци под управом Усташке надзорне службе. О стању у одељењу за децу концентрационог логора у Сиску, функционер Црвеног крста Хрватске изјавио је пред Комисијом за утврђивање ратних злочина у Југославији, 3. децембра 1945. следеће: ”Силом одвојену дјецу од родитеља усташе су затвориле у просторије заражене пјегавцем. Сем тога, Антун Нојжер, лијечник и једно вријеме управник логора за православну дјецу, масовно је ликвидирао затрованим инјекцијама. Знали смо да је помор дјеце катастрофалан, али све наше интервенције биле су узалудне.” Управница логора у Јастребарском била је „часна сестра” Ана Пулхерија Барта. Услови у логору били су стравични, и смрт је свакодневно односила по неколико младих живота. По налазу познатог истраживача из ове области Драгоја Лукића, само из 210 козарачких села за 4 године уморено је 11.149 деце, у доби од неколико месеци до 14 година. На иницијативу Аустријанке Дијане Будисављевић, преко Црвеног крста покренута је акција спасавања деце из логора, па је уз помоћ хуманих људи један број српске деце спашено, а другима су олакшани последњи дани њиховог трагичног живота. Треба истаћи да

32 Поједина деца су смештана у прихватилишта, али су многа прихваћена у загребачке породице и одгајана са пуно љубави. Таква је прича и девојчице Божидарке Грубљешић и Велике Жуљевице са Козаре коју су заједно са мајком одвели Немци. Њихов пут је ишао од логора Церовљане преко Јасеноваца до Сиска. У Сиску су свим мајкама одузели децу па је Божидарка одвојена од мајке. Оне жене које су биле осумњичене за сарадњу са партизанима одмах су стрељане, међу њима је била и Божидаркина мајка. Мала девојчица је имала среће и била је спашена, усвојили ју је племенита породица Фрајт из Загреб а октобра 1942. године. Божидарка Фрајт је постала позната филмска и позоришна глумица. Неизмеран допринос спасавању козарачке деце из усташких логора дала је и Дијана Будисављевић, супруга угледног загребачког хирурга др Јулија Будисављевића, иначе Аустријанка. (Проф. др Александар Раствоић, „Седамдесетогодишњица битке на Козари“, Зборник радова, *Козара споменик нашег памћења*, Организациони одбор за обележавање седамдесетогодишњице битке на Козари, Београд, 2012, стр. 50-51),

су успешну операцију спасавања деце из логора Јастребарско извеле јединице НОВ. *“Током Другог светског рата у усташкој држави животе је изгубило 74.762 деце, од којих 60.643 је убијено или на друге начине уморено, а злогласни концентрациони логор Јасеновац је гробница 19.432 девојчица и дечака”*.³³

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамов, С. *Геноцид у Југославији 1941 – 1945, 1991...*, I том, Академија за дипломатију и безбедност и ИГАМ, 1. допуњено и проширено издање, Београд, 2008.
- Булајић, М. *Усташки злочини геноцида*, Том I, Рад, Београд, 1988.
- Вуковић, С. *Вечити понављачи из историје*, интервју Вечерњим новостима, 4 и 5 мај. 2013.
- Гаџиновић, Р. *Насиље над Србима у XX веку - узроци и последице*, Књига 2, Ево Book, Београд, 2017.
- Дедијер, В. и Милетић, А. *Протеривање Срба са огњишта 1941-1944*, 2. изд., Просвета, Београд, 1990.
- Ђорђевић, Ж. *Сатирање српства у 19. и 20. веку*, Том 3, Драслар Партнер, Београд, 2012.
- Ђурић, В. *Голгора Српске православне цркве 1941-1945*, издање аутора, Београд 1998.
- Ђурић, Ђ. В. *Усташе и православље*, Белетра, Београд, 1989.
- Кољанин, М. *Немачки логор на београдском сајмишту*, Институт за савремену историју, Београд, 1992.
- *Лексикон Народноослободилачког рата и револуције у Југославији 1941-1945, Прва књига*, Народна књига, Београд, Партизанска књига, Љубљана, ООУР Издавачко публицистичка делатност, Београд, 1980.

33 Драгоје Лукић *Били су само деца*, Графомарк, Лакташи, Музеј жртава геноцида, Београд, 2000, књ. I, стр. 8.

- Лукић, Д. *Били су само деца, Књига I*, Графомарк, Лакташи, Музеј жртва геноцида, Београд, 2000.
- Милетић, А. *Усташка фабрика смрти 1941-1945*, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1988.
- Мирковић, Ј. *Злочини над Србима у независној држави Хрватској*, Свет књиге, Београд, 2014.
- Милетић, А. *Историја неће опростити*, у фелтону Политике *Јасеновац – концентрациони логор*, наставак бр. 8 од 23. фебруара, 2008.
- Мујазиновић, Ф. „Бунар Тамила Сијарића“, *Политика*, 26. август, 2013.
- Николић, Н. *Јасеновачки логор*, Накладни завод Хрватске, Загреб, 1948.
- Persen, M. *Ustaski logori*, Globus, Zagreb, 1990.
- Растовић, А. „Седамдесетогодишњица битке на Козари“, Зборник радова *Козара споменик нашег памћења*, Организациони одбор за обележавање седамдесетогодишњице битке на Козари, Београд, 2012.
- Ценчић, В. *Иван Крајачић Стево: „Ја о себи, други о мени“*, Вјенцеслав Ценчић, властита наклада, Ријека, 2010.

Radoslav Gaćinović**USTASHA'S CONCENTRATION CAMPS – HORRIBLE
CHAMBERS FOR TORTURE OF SERBS IN THE
SECOND WORLD WAR****Resume**

First concentration camp was formed on April 29, 1941 in the factory for production of chemical products *Danica* in Koprivnica and its first prisoners were Serbs and Jews from Pakrac, Grubisno Polje and Krizevci. Its first camp commander was Martin Nemeč, later succeeded by Nikola Herman. They received directives for the organization of the camp and treatment of the prisoners from Eugen Kvaternik, Mijo Babić and Mijo Bžik. Five thousand people passed through the concentration camp. From the beginning of the establishment of the Independent State of Croatia (NDH) there were formed various detention centers for so-called “unsuitable elements”. First detention centers of this type were situated in the prison courtyards, the courtyards of the district (canton) governments, former Falcon houses, primary schools and under open sky. In particular many of them were formed in 1941 and later some of them were formed during or after some major military operations and so-called “cleansing” of the territory. They were known by the names: temporary detention centers, transit camps, gathering centers or just camps, sometime referred to as concentration camps. Such concentration camps were, for example: Zagreb detention camp (old Fairground), Zavrtnica in Zagreb, Daruvar, Sremska Mitrovica, Vukovar, Slavonski Brod, Nova Gradiska, Sarajevo, Grubisno Polje, Bijeljina, Teslic, Mostar, Banja Luka, Garesnica, Krizevci, Prijedor, Cerovljani, Jablanica, Ljubija, Rogatica, Vlasenica, Trebinje, Glina, Petrinja, etc. In case of north-western Croatia only there were 24 concentration camps. According

to the data of the German Ministry of Foreign Affairs, in the Independent State of Croatia on May 1, 1941 there were 6,300,000 people, out of whom there was 4,000,000 of Croats and Muslims (the Muslims were considered to be the Croats) and they made about 63.5 % of the population (there were 3,300,000 or 52.4 % of the Croats and 700,000 Muslims or 11.1 % of the Muslims), there were 1,950,000 or 30.6 % of the Serbs, 40,000 or 0.6 % of the Jews and about 5.3 % of other people in the population (there was no included the data on the Roma people.) As for the ethnicity of the registered victims, 63.95% of them were the Serbs, 17.47% of them the Croats, 7.03% the Muslims, 6.28% the Jews, 2.67% the Roma people and 2.60% were other people. It is evident that the Serbs made less than one third of the population, but they made almost two thirds of the victims and also the Jews and Roma people jointly made less than 1% of the population, but they made about 9% of the victims. In 1941 year 77.30% of the victims were the Serbs, 4.41% were the Croats, 7.40% Muslims, 5.89% Jews, 2.38% Roma and 2.61 % of the victims were other people. The only concentration camps for children in Europe were the concentration camps in the Independent State of Croatia (Gornjar-ijeka – Krizevci, Jastrebarsko, Sisak...) During the Second World War in the state of the Ustasha 74,762 children lost their lives and out of them 60,643 were murdered or deprived of life in some other way and a notorious concentration camp Jasenovac is the burial ground of 19,432 girls and boys.

Keywords: Serbs, suffering, Ustasha, concentration camps, Independent State of Croatia.

* Овај рад је примљен 22. априла 2019. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 1. јуна 2019. године.